

DİLÇİLİK

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2023.1.75>

UOT: 81

AZƏRBAYCAN VƏ İBRI DİLLƏRİNDƏ TABELİ VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TƏDQIQI TARIXI

Xuraman ABBASOVA*

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ibri dili, mürəkkəb cümlə, tabelilik əlaqəsi, tədqiq tarixi

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və ibri dillərində mürəkkəb cümlənin inkişafı müxtəlif dövrlər üzrə müqayisəli şəkildə izlənilir. Bir çox müəlliflərin Azərbaycan və ibri dillərində mürəkkəb cümlənin, belə cümlələrdə tabelilik əlaqəsinin ifadə olunmasının tədqiqini həyata keçirdiyi əsərlər məqalədə müqayisəli şəkildə sistemləşdirilmişdir. İbri dilində mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlələrin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb cümlələr bir-birinə bağlayıcılar vasitəsilə bağlanır və bu zaman bağlayıcı ya cümlənin əvvəlində, ya da cümlələr arasında işlədilir. Azərbaycan dili ilə ibri dili arasında ən böyük ciddi fərq iki və daha çox budaq cümlədən ibarət mürəkkəb cümlə konstruksiyasındadır. İbri dilini araşdıran demək olar ki, bütün alimlərin qeyd etdiyi kimi heç bir növə aid olan durğu işarəsi olmamışdır, eyni zamanda samitlərin sözlərə və ya sözlərin ifadə və budaq cümlələrə çevrilməsi mövcud olmamışdır. Azərbaycan və ibri dillərini araşdıran müəlliflərin mürəkkəb cümlələrə xas bu kimi xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə yazdıqları əsərlər məqalədə müqayisəli şəkildə təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin sintaksisinin əsaslı surətdə öyrənilməsi XX əsrdə başlamışdır. Daha əvvəllər orta məktəb qrammatikalarında yer alan məlumatlar əsasında dilimizin sintaksisi formalaşmış və ilkin məlumatlar bu dairədə təqdim olunmuşdur. Müəyyən müddətdən sonra bu bünövrə daha ciddi tədqiqat işlərinə zəmin yaratmışdır. Ümumiyyətlə, sintaksisə və onun əsas tədqiqat obyektini olan cümlələrin araşdırılmasına müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Bu metod və yanaşmalardan çoxu bu gün öz aktuallığını itirsə də, sintaksisin müasir inkişaf mərhələsi üçün zəmin yaratmış, onun tədqiqat tarixində iz qoymuşdur.

Qədim ibri dili isə öz qrammatik quruluşuna görə qədim ərəb dilinə nisbətən müasir ərəb dilinə daha yaxındır. Qədim ərəb dili çox sonrakı dövrlərdə yazıya alınsa da, olduqca mükəmməl qrammatik quruluşa malik olmuş və ona qohum olan digər dillərə nisbətən əsl Semit səsələrinin əksəriyyətinə malik olmuşdur.

İbri dilinin quruluşunun şəkil dəyişmə tarixi prosesinin ətraflı öyrənilməsi Semit dillərinin və müqayisəli qrammatikasının sisteməli tədqiqi ilə mümkündür. Bununla belə ibri dilinin mükəmməl öyrənilməsi üçün onun ilkin formalarını müəyyənləşdirmək və onları ərəb dili ilə müqayisə etmək lazımdır. İbri dilinin ən elementar qrammatikası filoloji biliklərin hazırki inkişaf mərhələsində bu elmi əsasdan məhrum olmalı deyil və ola da bilməz.

*AMEA, Z.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq İnstitutu.
E-mail: haciyeva.xuraman@gmail.com

“Azərbaycan dilinin sintaksisinin tədqiqat üsulunda isə iki istiqamət özünü göstərmişdir: biri başqa dillərin tədqiqində müşahidə edilən məntiqçiliyin, yəni qrammatik hadisələrə məntiqi kateqoriyaların ölçüləri ilə yanaşan alimlərin öyrənmə metodunun Azərbaycan dilçiliyində tətbiq edilməsidir ki, bu, o qədər də qüvvətli olmamışdır. İkinci xətt isə Rusiya dilçilik məktəbinin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə edən, dil hadisələrinə qrammatik kateqoriyaların ölçüləri ilə yanaşan alimlərin tədqiqat üsuludur ki, bu daha qüvvətli olmuş və sintaksimizmin tədqiqində mühüm rol oynamışdır” (2, s.8). Dilimizin sintaksisinin bugünkü inkişaf səviyyəsi uzun müddət yazılan və aparılan tədqiqat işlərinin bir-birindən daha uğurlu olmasının və zəncirvari şəkildə tamamlanma prosesinin nəticəsidir.

Yəhudilər tərəfindən ilk qrammatika təcrübəsi isə ərəb təcrübəsinə uyğun olaraq X əsrdə həyata keçirilmişdir. Rəbbi Səədinin (942-ci ildə ölmüşdür) ibri dilində olan əsərləri itmişdir, lakin R. Hayucanın (Həm də Əbu Zəkəriyyə Yəhya adlanırdı və təxminən 1000-ci ildə yaşayırdı), Mərvan ibn Canaxın (təxminən 1030-cu ildə yaşayıb) ərəb dilində yazdığı qrammatik əsərlər isə salamat qala bilməmişlər.

Bu ilk qrammatik əsərlər ibri dilinin tədqiqində ilk addımlar hesab oluna bilərlər, bu əsərlər daha sonra Abraham bin Ezra (təxminən 1150-ci il) və R. David Kimxi (təxminən 1190-2000) kimi müəlliflərin klassik qrammatik əsərlər yazması ilə nəticələndi.

Bu ilk qrammatika müəlliflərinə bir çox ibri dili qrammatikalarında yer alan çoxsaylı metodiki üsullar və texniki terminlər aiddir. Buraya ibri dilinə aid feillərin zəif və tərkibi olmaqla təsnif edilməsi və bunun kimi bir çox məsələlər daxildir.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrə aid çoxsaylı tədqiqatlar həyata keçdi. İ. Nəcəfovun 1973-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr” (10) adlı əsəri, E. Həsənova isə 1986-cı ildə “Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi” (6) kitabı çapdan çıxdı. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov 1972-ci ildə çap etdirdikləri “Müasir Azərbaycan dili” adlı əsərin 4-cü hissəsində Azərbaycan dilinin sintaksisini sistemli şəkildə tədqiq etdilər. Bu kitab daha sonralar 2007-ci ildə yenidən redaktə olunaraq çapdan edildi (3).

Müəlliflər Hind-Avropa dillərinin sintaksisinə yanaşma, öyrənmə mərhələlərini sıralamış, ilk olaraq məntiqi-qrammatik mərhələdən bəhs etmişlər: “Bu mərhələ qədim yunanlardan başlamış, XIX əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Məntiqi məktəbin nümayəndələri məntiq elmi ilə qrammatika arasındakı fərqi görə bilmirdilər. Onlar hökm ilə cümləni, məntiqi subyektlə mübtədani, predikatla xəbəri eyni şey hesab edirdilər” (3, s.13). Əsərdə digər mərhələlər isə sintaksisə psixoloji cəhətdən yanaşma və formal qrammatiklər mərhələsi olaraq qeyd edilir və onların əsas xüsusiyyətləri kimi sintaksisə, başqa sözlə cümləyə psixoloji cəhətdən yanaşmanın artıq cümlənin məntiqi izahının dilçiləri qane etmədiyi üçün meydana çıxdığı və cümlə düzgün qurulsun da, məntiqi cəhətdən düz olmama ehtimalına malik olduğu kimi müəyyən olunur. Psixoloji dilçilər isə bu mövqedə idilər ki, cümlə psixi akt kimi danışanın şüurunda müəyyən təsəvvürlərin birləşməsi deməkdir. XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərini əhatə edən formal qrammatiklər mərhələsi isə məntiqi və psixoloji qrammatiklərə qarşı çıxır və cümləyə struktur (quruluş) cəhətdən yanaşırlar (3, s.14-15).

Kitabda sintaktik əlaqələr haqqında ətraflı danışılır, onlar tabelilik və tabesizlik əlaqəsi olaraq iki yerə təsnif edilir. Söz birləşmələrin növləri də geniş təhlil olunduqdan sonra müəlliflər cümləni quruluşuna görə təsnif etmiş və mürəkkəb cümlələri tabeli və tabesiz cümlələr olaraq qruplaşdırmışdılar. Cümlənin məna növləri arasında qoşulma budaq cümləsinin və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin qeyd olunması və geniş təhlil olunması xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Ə. Abdullayev sadə cümlədən mürəkkəb cümləyə doğru inkişafı belə bir sxem üzrə verirdi: “Sadə cümlə-içərisində feili birləşmə olan sadə cümlə - tabeli mürəkkəb cümlə. Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlə arasında da görmək olar” (3, s.300).

Müəllif həm də digər həmcins üzvlü cümlələrə nisbətən, həmcins xəbərlə sadə cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələr daha yaxın olur. Öz fikrini sübut etmək üçün o, belə bir əsas göstərirdi ki, həmcins xəbərlərdən biri başqa bir mübtədə ilə əlaqələndikdə sadə cümlə mürəkkəb cümləyə çevrilmiş olur (3, s.300).

Dünya dilçiliyində XX əsrdə meydana çıxan və dilin struktur təbiətə malik olması əsas kimi götürülən strukturalizm dilçiliyi də sintaksisə özünəməxsus yanaşmaya malik olmuşdur. Bu cərəyanın nümayəndələrinə görə, dilin bütün qatlarında aparılan tədqiqatlar struktura malik tabe edilməlidir. Burada fonetik və sintaksis formal şəkildə öyrənilir. Strukturalistlər dildə mövcud olan və potensial şəkildə mümkün olan cümlələri iki qrupda birləşdirirlər: nüvə cümlələr və törəmə cümlələr. Nüvə cümlələr elə cümlələrdir ki, onu başqa bir cümlədən çevrilən və ya başqa cümlədən düzəldilən cümlə kimi baxmaq olmaz. Strukturalistlər cümlədə daxili və xarici olmaqla iki mənə tipi ayırd edirdilər. Gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, strukturalistləri hər hansı dil hadisələrinin səbəbi maraqlandırmır, onlar dildəki, o cümlədən sintaktik qatdakı dəyişmə və çevrilmələri inkişafın təbii nəticəsi kimi deyil, təsadüfi dəyişmə kimi şərh edirlər.

Yəhudilərin qayıtmasından və yerləşməsindən etibarən ibri dilinin və yazısının ikinci və gümüş mərhələ adlandırılan dövründə dilin arami dili ilə daha da yaxınlaşması müşahidə olunur. Buna Babil ölkələrində yaşayan yəhudilər uyğunlaşmalı idilər, çünki bu variant onların öz dillərinə çox yaxın idi. Arami dilindən hələ də istifadə olunurdu və vaxt keçdikcə müəyyən mərhələlərdə onların ədəbi dilinə - yalnız poeziyaya deyil, həm də nəsrə təsir etməyə davam edirdi, sonda isə tamamilə xalq dilinə çevrildi.

İbri dili insanların gündəlik danışığında tamamilə yox olandan sonra ibri alimləri arasında Müqəddəs Kodeks mətnini müəyyən qədər izah etmək və tənqidi düzəlişlər etmək, bir çox yerli dillərə tərcümə olunmaq ehtiyacı yarandı. Yunan tərcüməsi bunlardan ən məşhur olanıdır. Bu tərcümə, əsasən, yunan dilində danışan yəhudilər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bu dövrün yəhudilərinə məxsus Müqəddəs Kodeksin izahı ritual, qanunlar və doqmatikadan kənara çıxmırdı. Müqəddəs mətnin yəhudilər tərəfindən bu izahı heç bir elmi biliyə malik deyildi. Bu tərcümə və izahlar Talmudun tərkibinə daxil idi. İlk hissəsi olan Mişna III əsrdə, ikinci hissə Hemara isə VI əsrdə son olaraq redaktə olundu.

İbri dilinin qrammatikasının banisi İoh Reyxlin hesab olunur. O, XV əsrdə yaşamışdır, həm də yunan ədəbiyyatında şöhrət qazanmışdır. Onun sələfləri müəllifin ənənəsini davam etdirmişlər. Bu proses İoh Bukstorfa qədər (XVII əsr) davam etmişdir. İbri dili barədə düzgün yanaşma nəticəsində yeniliklər müşahidə olunurdu, lakin yenə də ibri dilinə qohum olan dillərlər tanışlıqdan sonra XVII əsrin II yarısından tez olmadan ibri dilinin dil bölmələri barədə elmi qrammatik tədqiqatlar həyata keçmədi. Alb Şultensin (1750-ci il) və N. V. Şrederin (1798-ci il) burada xüsusi rolu olmuşdur.

Müasir ibri dili qrammatikasından əsas tələb istənilən qədim dilin qrammatikasından olduğu kimi iki kateqoriya ilə xarakterizə oluna bilər:

1. Dilin varlığına, onun abidələrində əks olunan müddətdən yola çıxaraq, tam və düzgün yanaşma – bu, qrammatikanın təcrübi və ya tarixi-praktik elementini ehtiva edir;
2. Bu yolla əldə edilmiş məlumatların bir-biri ilə, o cümlədən qohum dillərlə müqayisəsi, eyni zamanda ümumi dilçiliyin qanunları ilə uyğunlaşdırılması.

Yazılan qrammatikalara müraciət etdikdə məlum olur ki, ibri dilində geniş işlənən vavlar (ו) sözlərə bölündükdən sonra, saitlər və samitlər və durğu işarələri formalaşmışdılar və artıq vavlara əvvəlki kimi ehtiyac yox idi və onlar düşməyə meyl edirdilər, lakin elə bir mərhələ mövcud idi ki, vavlar mətnin oxunmasında çox lazımlı əlavə rolunu oynayırdılar və hələ də kifayət qədər çoxluqda qalmaqdadırlar.

70-80-ci illərdə ibri dilinin qrammatikasından bəhs edən bir çox kitablar işıq üzünə görməyə başladı. İbri dili qrammatikaları təkmilləşdikcə sintaksis, o cümlədən mürəkkəb cümlələr barədə yazılmış hissələrdə daha yüksək inkişaf xətti müşahidə olunurdu. Barux Podolskiy 1985-ci ildə yazdığı “İvrit dilinin praktik qrammatikası”nda ibri dilində cümlə sırası, tabeli mürəkkəb cümlələr və onların növləri barədə məlumat vermişdir (15, s.300).

Müəllif ibri dilində cümlələrdə söz sırasının olduqca sərbəst olduğunu, çox vaxt xəbərin mübtədadan sonra gəlməsinə baxmayaraq, bunun qəti qanun şəklində təyin olmadığını vurğulayır və qeyd edir ki, sadəcə olaraq inkarın yerini təyin etmək lazım gəlir, inkarlıq ədatı isə mütləq şəkildə feildən əvvəldə dayanır (15, s.119).

B. Podolskiy ibri dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin mahiyyətini daha yaxşı açmaq üçün onları rus dilindəki mürəkkəb cümlələr ilə müqayisə edir: “Tabeli mürəkkəb cümlələr həm də tərkibində budaq cümlələr olan cümlələrə deyilir. İbri dilində rus dilində olduğu kimi budaq cümlə ilə baş cümlə arasında tabelilik bağlayıcısı olur, yəni onun vasitəsilə birləşirlər” (15, s.121). Müəllif təyin budaq cümlələrin xüsusi diqqət cəlb etdiyini, rus dilində bu cümlələrin “который” nisbi əvəzliyi ilə düzəldiyini və bu əvəzliyin say, hal cinsə görə dəyişdiyini, ibri dilində isə bu funksiyanı yerinə yetirən bağlayıcının bir forması olduğunu və say, cins, halı əks etdirə bilmədiyini bildirir (15, s.121).

Təyin budaq cümləsinin tədqiqi digər bütün tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi çərçivəsində Azərbaycan alimləri tərəfindən də həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1981-ci ildə AMEA-da çapı baş tutan “Müasir Azərbaycan dili” kitabının III cildində sintaksisin bütün vahidləri ilə yanaşı, cümlələr də tədqiq olunmuşdur. Kitabda tabeli mürəkkəb cümlələr H. Bayramov tərəfindən məna əlaqələrinə görə təsnif edilir. Müəllif tabeli mürəkkəb cümlələri ziddiyyətli qarşılaşdırma, fərqləndirici qarşılaşdırma, aydınlaşdırma əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi, zaman əlaqəsi, birləşdirmə əlaqəsi olaraq 6 yarımqrupa təsnif edir (9).

Tabeli mürəkkəb cümlələr isə M. Şirəliyev və N. Mehdiyev tərəfindən budaq cümlələrə görə mübtədə budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflilik budaq cümlələri, məqsəd budaq cümləsi, zərf budaq cümləsi, nəticə budaq cümləsi, müqayisə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi və qoşulma budaq cümləsi olmaqla 12 yarımqrupa bölünmüşdür (9, s.121).

Kitabda ən maraqlı məqamlardan biri tabeli mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələrin məzmunca və intonasiya etibarilə necə bütünlük təşkil etdiklərinin izahıdır. Əsərdə belə cümlələrin onların bir bütün təşkil etməsinin ifadə olunması şifahi nitqdə cümlələr arasındakı pauzanın qısa olması ilə həyata keçirdiyi və buna dilçilik ədəbiyyatında “birləşdirici pauza” deyildiyi qeyd edilir (9, s.121).

Lakin tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə həmin pauzanın da müstəqil cümlələrə məxsus pazaya çevrildiyini və daha uzun pauza olduğu və vəzifəsi müstəqil sintaktik vahidlərin sərhədini bir-birindən ayırmaq olduğu üçün “ayırıcı pauza” adlandığı qeyd olunur (9, s.121).

Beləliklə, görünür ki, mürəkkəb cümlənin daxilindəki cümlələrin müstəqil cümlələr şəklində işlədilməsi onun xarici cəhətində ikinci bir dəyişikliyin baş verməsi, yəni birləşdirici pauzanın ayırıcı pauza ilə əvəzlənməsi ilə nəticələnir (9, s.121).

İbri dilində budaq cümlələrin qrammatik subordinasiyası digər Sami dillərə nisbətən olduqca azdır. Bu dildə hər bir qrammatik tabeli budaq cümlənin feilini təyin etmək üçün -u suffiksi vardır və buradan belə nəticə çıxır ki, yalnız budaq cümlələr tabelidir. Onlar yiyəlik haldadırlar və tabelisizlik bağlayıcılarla müşayiət olunurlar. Belə bağlayıcılar müqayisədə çox az işlənilir. Qalan bütün budaq cümlələr tabelisizdirlər. Bu iki səbəbdən ibri dilindəki vavlar (ו) bir qayda olaraq tərcümə olunmurlar. Bəzən onlar mətni oxumaq üçün sadəcə bələdçi rolunu oynayırlar və buna görə də cümlənin əvvəlində Azərbaycan dilində olan böyük hərf kimi təyinedicidirlər və bu halda tərcümədə diqqətə alınmırlar. Başqa vaxtlar isə onlar qrammatik budaq cümlələri bildirirlər, halbuki, vavlar məna etibarilə tabelidirlər. Bu, o deməkdir ki, ibri dilində vavın hər bir ifadə şəkli son dərəcə ciddi şəkildə müəyyən olunmalıdır ki, onun cümlədə təsiri müəyyən olunsun.

İbri dilində vavların çoxu tam olaraq təyinedicidirlər və sadəcə olaraq yeni budaq cümlələrin başlanğıcını bildirmək üçün işlənilirlər. İbri dilində tabeli mürəkkəb cümlələr elə cümlələrə deyilir ki, özündə budaq cümlələri ehtiva etmiş olsun. İbri dilində rus dilində olduğu kimi budaq cümlə baş cümlə ilə tabelilik bağlayıcıları ilə birləşir. Ən geniş yayılmış tabelilik bağlayıcısı וְ (növ-bəti sözlə birləşik yazılır) bu bağlayıcı təxmini olaraq rus dilindəki “что”bağlayıcısına uyğun gəlir.

Digər dillərdə olduğu kimi ibri dilində budaq cümlə ismin istənilən halında işlənə bilər: adlıq, yiyəlik və ya təsirlik. Yiyəlik kimi o, birləşmə daxilində isimlə idarə oluna bilər. Adətən budaq cümlə ibri dilində bağlayıcı ilə idarə olunur, lakin sözlü idarəyə adətən istifadəyə nisbətən daha çox rast gəlinir. Bu elə bir konstruksiyadır ki, şərq semit dillərində daha ümumiləşib, lakin וְ kimi bəzi

nümunələrdə adətən bağlayıcı adlanır. Sanki eyni söz iki cür funksionallaşa bilər: həm sözünü, həm bağlayıcı kimi.

Xüsusi diqqəti cəlb edən təyin budaq cümlələridir. Rus dilində belə cümlə “hansı” nisbi əvəzliyi ilə düzəlir. Bu əvəzlik cinslərə, saylara və hallara görə dəyişir. İbri dilindəki $\text{מַה} \ \gamma$ bağlayıcısı isə bir formada olur və say, cins, hal ifadə edə bilmir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı növlərinin elmi-nəzəri təhlili həm də M. Ş. Şirəliyevin, Ə. Z. Abdullayevin, Ə. Dəmirçizadənin, K. M. Abdullayevin, H. A. Bayramovun, F. A. Cəlilovun, N. Z. Hacıyevin, Z. X. Tağızadənin, Ə. M. Cavadovun, A. A. Axundovun, T. M. Müzəffəroğlunun, M. M. Musayevin və digər alimlərin əsərlərində öz yerini tapmışdır.

M. Musayev “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” adlı əsərində (8) tabeli mürəkkəb, sadə geniş cümlələr və polipredikativ vahidlər anlayışlarına konseptual-struktur baxımdan yeni bir linqvistik açıqlanma gətirilir. Subordinativ, koordinativ, korrelyativ- sintaktik modellərdə gerçəkləşən subyekt, obyekt, təyin, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt və s. mənalı mürəkkəb cümlələr konseptual- struktur növlər və ya modellər olaraq təsnifləndirilir. Belə bir təsnifləndirmə zamanı onların ənənəvi qrammatikamızdakı “mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi qrammatik-sintaktik adlandırmalarının da olduğu göstərilir və ikincilərlə birincilər arasındakı forma və məzmun fərqliliyi konkret linqvistik açıqlamalarla təsbit edilir.

Müəllif sintaktik konstruksiyaların polipredikativlik dərəcələrinin sözü gedən qavram və kateqoriyalaşdırma baxımından müəyyənləşdirilməsinin dilçilikdə nisbətən yeni bir istiqamət olması və polipredikativlik dərəcəsi asılı olaraq, birdən artıq predikativ və yarım predikativ mərkəzləri olan “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələr və bütün mürəkkəb cümlələr birlikdə polipredikativ quruluş kimi tədqiq olunduğunu ilə razılaşıır (8, s.80).

M. Musayev apardığı təsnifatı məhz bu kontekstdən çıxış edərək belə əsaslandırır: “Tabeli mürəkkəb cümlələr olaraq təsnifləndirilən sintaktik konstruksiyalar çağdaş dilçilikdə sintaksis və mətn səviyyələri arasındakı bağlantını təşkil edən aralıq bir mərhələ səviyyəsində dəyərləndirilməkdədir. Bunlar cümlə intonasiyalı mikromətn nümunələridir və subordinativ, koordinativ və korrelyativ-sintaktik mürəkkəb cümlə modelləri olaraq adlandırdığımız xüsusi-mürəkkəb quruluşlu konstruksiyalardan fərqlidir” (8, s.81).

Qəzənfər Kazımov 2010-cu ildə yazdığı “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi” adlı əsərində (7) “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər abidələrin, Nəsimi, Füzulinin divanları, Xətai, Məsihi, Vaqif kimi ustaların və digər müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilmiş və onlardan seçilmiş nümunələr əsasında tarixi inkişaf mərhələlər izlənərək tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixinə həsr olunmuş ilk monoqrafiya kimi çap olunmuşdur.

Müəllif bildirir ki, Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin böyük abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” sintaksisinin müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu ilə müqayisəsi bugünkü ədəbi dilimizin tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin demək olar ki, hamısının “Dədə Qorqud”un dilində var olduğunu bildirir və keçən 500 il ərzində mürəkkəb cümlə modellərinin səlisləşməsi və zənginləşməsi istiqamətində böyük inkişaf yolu keçdiyini qeyd edir (7, s.15).

Q. Kazımov H. Mirzəzadənin tarixən budaq cümlələrin 3 münasibətlə baş cümləyə bağlandığını qeyd edərək apardığı təsnifatə yanlış hesab edir və bildirir ki, birinci və ikinci qruplar, demək olar ki, eyni quruluş tipindən ibarətdir, fərq bundan ibarətdir ki, birində qəlib söz işlənir, o birində işlənmir, lakin işlənmədikdə də onu asanlıqla təsəvvür və bərpa etmək olur (7, s.13-14).

Q. Kazımov həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında işlənən bağlayıcılar barədə də ətraflı məlumat verir və onları geniş qruplar şəklində qruplaşdırır. Tabeli mürəkkəb cümlələri məhz bağlayıcı vasitələrə görə qruplaşdırmağın onların müasir vəziyyətini və inkişaf yolunu öyrənmək üçün daha faydalı olduğunu hesab edir.

Q. Kazımov “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi” adlı əsərində daha sonra Azərbaycan dilində budaq cümlələrin növlərini ayrılıqda təhlil edir. Müəllif budaq cümlələrdən

bəhs edərkən bu cümlələrin tərəfləri arasında işlənən bağlayıcıları və bu tip cümlələrdə xüsusi funksiya daşıya bilən bağlayıcı-sözləri qədim abidələrə əsasənaraq təhlil etməklə yanaşı, onların etimologiyası barədə də qeydlər aparmışdır.

Türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin ayrılıqda öyrənilməsi, baş və budaq cümlələrin bir-biri ilə qarşılıqlı müqayisəsi geniş yayılmışdır. Lakin bu faktor mürəkkəb cümlə tərəflərinin qarşılıqlı əlaqədə olaq bütün bir sistem kimi öyrənilməsinə və tədqiq edilməsinə mane olmamışdır.

K. Abdulla "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" adlı əsərində mürəkkəb cümlələri ayrıca fəsil şəklində nəzərdən keçirmiş və mürəkkəb cümlənin tədqiqində həm tərəflərin ayrıca öyrənilməsi, həm də bütöv bir sistem kimi yanaşmanın zəruriliyini vurğulamışdır (1).

K. Abdulla mürəkkəb cümləyə belə tərif verir: "Mürəkkəb cümlə sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi öz-özülüyündə iyerarxik cəhətdən daha mürəkkəb, yüksək təşkil olunmuş elə bir sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birləşmədə iki və daha çox cümləni və cümləyə oxşar vahidi birləşdirir. Sintaktik mürəkkəbli, başqa sözlə desək, cümlələrin birləşməsi bu cümlə növünü prinsiplial surətdə sintaktik səviyyənin başqa mərhələdəki üzvündən, yəni, sadə cümlədən fərqləndirir" (1, s.155). Beləliklə, sadə cümlədən fərqləndirərkən müəllif bu məqamda əsas olaraq mürəkkəb cümlələrdə cümlələrin birləşməsi faktorunu vurğulayır. O, həm də əsərin başqa bir yerində bu cür birləşmələrin öz müstəqilliyini itiməsi ilə bağlı belə bildirir: "Mürəkkəb cümlənin belə müəyyənləşdirilməsindən çıxış etsək, deməli ki, mürəkkəb cümlənin heç də bütün hissələrini semantik-qrammatik cəhətdən eyni dərəcədə müstəqil saymaq olmaz. Hökmən bu hissələrdən biri istər baş cümlə, istər budaq cümlə olsun, öz semantik-qrammatik müstəqilliyini itirməli və həm məzmun, həm formal səviyyədə asılı vəziyyətə düşməlidir" (1, s.218).

Müəllif mürəkkəbli anlayışının həm də bütövlükdə tərkibilik anlayışı ilə eyniləşdirilməsinə qarşı çıxır və mürəkkəbliyin bir növ tərkib hissələrinin qovuşmasından yarandığını qeyd edir.

Məmməd Cəfərzadə "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi" adlı əsərində dialektlərdə mürəkkəb cümlənin necə sabitləşməsi və inkişafı barədə ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, "formal bağlanma vasitələri (xüsusən balayıcı) varsa, mürəkkəb cümlə də var, yoxdursa, deməli, mürəkkəb cümlə də yoxdur" fikrini səsləndirənlər bu vasitələri əsas götürərək mürəkkəb cümlənin sabitləşməsi və inkişafını yazılı ədəbi dillə əlaqələndirən mülahizələri rəhbər tuturlar (4, s.226).

M. Cəfərzadə dialekt və şivələrdə mürəkkəb cümlələrin az işlənməsi və mürəkkəb cümlələrin tam formalaşmasının son əsrlərə aid olması barədə fikirlərə qarşı çıxır və bildirir ki, dilimizin ən ilkin abidələrində mükəmməl cümlə sistemi ilə qarşılaşırıq. Müəllif Orxon-Yenisey abidələrində inkişaf etmiş mürəkkəb cümlələrin olduğunu, "Kitabi-Dədə Qorqud"da da çoxsaylı mürəkkəb cümlələrə rast gəldiyini yazır. O, fikrini əsaslandırmaq üçün "Dəli Domrul boyu" və "Bamsı Beyrək" boyunun bir parçasında 239 sadə, 259 mürəkkəb (68 tabesiz, 191 tabeli) cümlə hesablayır və tabeli mürəkkəb cümlələrin çoxunun vasitəsiz nitq hesabına olduğunu qeyd edir (4, s.227).

Qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da yer alan mürəkkəb cümlələr bir çox müəlliflər tərəfindən tədqiq edilmiş, Y. Əliyev 2004-cü ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində mürəkkəb cümlələr" adlı metodik vəsait (5) yazmış, K. Vəliyev "Kitabi-Dədə Qorqud"un materialları üzrə Azərbaycan dilinin poetik sintaksisini araşdırmış (12), K. Şahbazovanın "Kitabi-Dədə Qorqud"da mürəkkəb cümlə sistemi adlı kitabı çapdan çıxmışdır (31).

Bu sahədə tədqiqat aparmış əksər müəlliflər dastanda bir çox tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının işləndiyini qeyd edir, lakin bu cümlələrin həm struktur, həm də məna baxımından çağdaş Azərbaycan türkcəsindən fərqləndiyini bildirirlər. Əksər müəlliflər həm də dastanın dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin əksəriyyətinin vasitəsiz nitqin tərkibində işləndiyini və bunun da ən azı iki budaq cümlə növünü ortaya çıxardığını qeyd edirlər.

V. Qezenius "İbri qrammatikası" əsərində (14) qeyd edir ki, hər bir dildə müəyyən tərkib hissəsi müşahidə olunur: 1) yazı (hərf) ilə ifadə olunan tələffüz olunan səslər; 2) sözlər; 3) cümlələr. Müəllif bu bölgünü əsas götürərək ibri dilinin qrammatikasını da bir neçə hissəyə bölür:

“1. Ən elementar nəzəriyyə hesab olunan səslər barədə nəzəriyyə səslərin yazı vasitəsilə ifadə edilməsidir. Onlar dildə olan səslərin mahiyyətini izah edir, onların düzgün tələffüz qaydalarını öyrədir, səs birləşmələrini, bu birləşmələrin hecalar yaratmasını və ya həyata keçə biləcək mümkün birləşmələri nəzərdən keçirir;

2. İkinci nəzəriyyə dil formaları və ya etimologiya haqqındadır. Bu nəzəriyyə sözləri nitq hissələri qismində nəzərdən keçirir. Bu nəzəriyyə söz yaranmasını (yəni müxtəlif nitq hissələrinin müəyyən köklərdən və ya bir-birindən necə yaranmasını) və söz dəyişməsinə (yənizözü digər sözlər və ya cümlələr ilə əlaqədə hansı dəyişikliklərə uğramasını) öyrənir (14, s.26); 3.Üçüncü hissə (sintaksis, söz birləşməsi) özünəməxsus vəzifəyə malikdir: “1. Sözü müxtəlif dəyişmələrinin dildə müxtəlif anlayışların ifadəsi üçün necə işləndiyini izah etmək; 4. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin cümlədə hansı qanunlar əsasında əlaqələndiyini izah etmək (cümlə haqqında nəzəriyyə, dar mənada sintaksis)” (14, s.27).

Beləliklə, müəllifin daha çox cümlədə işlənən üzvlər arasında əlaqə barədə məlumat verdiyini müşahidə edirik. V. Qezeniusun apardığı bölgü bu gün dəyişikliyə uğrasa da, dilin inkişadı üçün müəyyən müddət əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir.

İbri dilinin ilk mərhələsi və ümumiyyətlə, ibri yazısı öz başlanğıcını Musa peyğəmbərin zamanından götürmüşdür. İbri dilinin yazısına aid olan ilk kitablarda artıq (1000 ildən çox əvvəl əhatə edir) həm dil formaları, həm də məzmun etibarilə aydın fərqlər müşahidə olunur və bu, təbii prosesdir.

İbri dilinin poetik xüsusiyyətlərinin böyük əksəriyyətinə ona qohum olan dillərdə, xüsusilə arami dilində rast gəlinir. Bunlar sadə ifadələrdə müşahidə olunur, onlardan biri poeziyada saxlanılan arxaizmlərdir. İbri poeziyası vasitəsilə arami dilindən alınan digər sözlərdə isə artıq linqvistik zənginləşmə müşahidə edilməyə başlanılır.

Demək olar ki, bütün peyğəmbərlərin yazdıqlarının, xüsusilə onlardan ən qədim olanlarının dil və poetik quruluş baxımından poeziya əsərlərinə çox yaxındılar, burada yalnız bir məhdudiyyət var, poeziya əsərlərində cümlələr uzun olurlar, paralelizm daha az ölçülmüş və daha düzgün olmuş olur. Sonrakı dövrün peyğəmbərləri isə əksinə, nəsrə daha uyğun olurlar.

Son illər ibri dilinin öyrənilməsi istiqamətində bir çox işlər həyata keçirilir. Bunların başında ibri dili öyrədən metodik vəsaitlər dayanmaqdadır. 2001-ci ildə Ş. Blyum və X. Rabin tərəfindən yazılan “İşlək ibri” adlı vəsait bunlardan biridir (13).

Belə metodik vəsaitlərdən bir çoxlarının adını çəkmək mümkündür. Q. Eybramsonun “3 ay ərzində ibri dili” (16), H. Levinson, Reif Josefin “İbri dilinin əsas kursu” (17) kimi bir çox metodik vəsaitlərdil nümunələri əsasında ibri dilinin, o cümlədən ibri dilində yer alan mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinə təmin edir, cümlələr barədə ətraflı məlumat təqdim edir.

C.Syu 1995-ci ildə ibri dili müəllimləri və tələbələr üçün ibri dilinin sintaksisinə həsr olunmuş genişhəcmli əsər yazmışdır. Müəllif kitabda mürəkkəb cümlələri tabeli və tabelsiz olmaqla iki yerə bölmüş, daha sonra alt qruplar şəklində həmin cümlələri də təsnif etmişdir (19).

Meyra Madiya 2004-cü ildə İsraildə çap etdirdiyi əsərdə mürəkkəb cümlələrin bağlayıcılar vasitəsilə bağlandığını və ya cümlənin əvvəlində, ya da cümlələr arasında işləndiyini bildirir (18).

İbri dilinin öyrənilməsinə həsr olunan əksər qrammatik, o cümlədən metodik vəsaitlərdə cümlə, o cümlədən mürəkkəb cümlələrə geniş yer verilir (17). Cümlələrin izahı daha çox digər ölkələrlə müqayisəli şəkildə təqdim olunur.

Şərqi Avropada ivrit və idiş dilləri vahid “ibri dili” sosio-linqvistik sistemi kimi funksionallaşmışdılar. Bu sistemdə dil domenləri bu dillər arasında müəyyən qədər “aşıb tökülürdülər”. Bu hadisəni bir sıra dilçilər “overlap” termini ilə təsvir edirdilər. Keçmişdə mövcud olan bu diqləssun izləri bu gün də ibri dilində müşahidə olunur.

İbri dilində cümlə barədə aparılan təhlillər bunu deməyə əsas verir ki, ibri dilində cümlə sintaksisi özünəməxsus, xüsusi cəhətləri ilə xarakterizə olunur. Bu fikir oxuyucunu yormaqla və ya qorxutmaq məqsədi güdmür, sadəcə olaraq dil məsələsinin vacibliyini vurğulayır.

İbri dilində mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlələrin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb cümlələr bir-birinə bağlayıcılar vasitəsilə bağlanır və bu zaman

bağlayıcı ya cümlənin əvvəlində, ya da cümlələr arasında işlədilir. Mürəkkəb cümlə sadə cümlədən quruluşuna və məna tutumuna görə fərqlənir. Sadə cümlələrdə olduğu kimi mürəkkəb cümlələrin də hər biri bir tərkib hissəsi baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur. İbri dilində mürəkkəb cümlələr tabeli və tabesiz olmaqla iki yerə ayrılır.

Azərbaycan dili ilə ibri dili arasında ən böyük ciddi fərq iki və daha çox budaq cümlədən ibarət mürəkkəb cümlə konstruksiyasındadır. İbri dilini araşdıran demək olar ki, bütün alimlərin qeyd etdiyi kimi heç bir növə aid olan durğu işarəsi olmamışdır, eyni zamanda samitlərin sözlərə və ya sözlərin ifadə və budaq cümlələrə çevrilməsi mövcud olmamışdır. Bu səbəblə yeni budaq cümlənin başlanğıcına işarə edə biləcək hər hansı material yox idi. Burada başlanğıc ədatı istisnadır, bu isə daha çox vav (ו) kimi göstərilir və o, belə nümunələrdə sırf təyinedici ədatdır, qətiyyəyən bağlayıcı ədat deyildir.

Azərbaycan dilində cümlə strukturunda qrammatik əlaqə istifadə olunan məqamda, ibri dilində daha çox qrammatik uzlaşmadan istifadə olunur. Bu da bir faktdır ki, budaq cümlələrin qrammatik subordinasiyası ibri dilində digər Semit dillərə nisbətən daha azdır.

İbri dili “din dili” hesab edildiyindən, qədim keçmişi (dinin mahiyyətini, dəyişməsinə, keçmişini) çatdırmaqda həmin qeyd etdiyimiz funksiyaları daşıya və rolu oynaya bilir. Bununla da bu dil vasitəsilə gələcək barədə daha məlumatlı ola və daha düzgün yanaşa və düzgün qərarlar verə bilirik. Məhz buna görə də ibri dilində cümlələrin tədqiqi gələcəyin formalaşdırılmasında önəmli rol oynamaqdadır.

Sintaksis müəyyən cəhətlərinə görə darıxdırıcı, yorucu sahə kimi nəzərə çarpa bilər, lakin bu sahə onunla maraqlananları (sadəcə akademik səviyyədə deyil) mükafatlandırır, zənginləşdirir. Belə ki, bu sahə, o cümlədən cümlələr mətnin daha düzgün və daha gözəl tərcüməsinə aparıb çıxarır. Bununla da mətndə əks olunan irsi, mədəniyyəti daha düzgün çatdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, 360 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 1972, 475 s.
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Cəfəzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 380 s.
5. Əliyev Y. “Kitabi-Dədə Qorqudun dilində mürəkkəb cümlə”. Bakı: Nurlan, 2004, 68 s.
6. Həsənova E. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı: 1986.
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: Nurlan, 2010, 176 s.
8. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: 2011, 404 s.
9. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. III cild. Bakı: Elm, 1981, 432 s.
10. Nəcəfov İ. Müasir Azərbaycan dilində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı: 1973.
11. Şahbazova K. “Kitabi-Dədə Qorqud”da mürəkkəb cümlə sistemi. Bakı: Elm, 2000, 88 s.
12. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1981.
13. Блюм Ш., Рабин Х. Живой иврит. Тель-Авив: Иврус, 2001, 352 стр.
14. Гезениус В. Еврейская грамматика. Санкт-Петербург: 1874, 613 стр.
15. Подольский Б. Практическая грамматика языка. Тел-Авив: Тарбут, 1985, 140 стр.
16. Эбрамсон Г., Иврит за 3 месяца: учеб. Пос., М: Астрель, 2010, 287 стр.
17. Levinson H., Joseph A. Reif. Hebrew basic course. California: 1965, 604 стр.
18. Ma’adia M. To succeed in Hebrew: Aleph for beginners. Akum: 2004, 338 p.
19. Seow C. L. A grammar for Biblical Hebrew. Abingdon Press: 1995.

РЕЗЮМЕ

Хураман АББАСОВА

История исследования придаточных и сложносочинённых предложений в азербайджанском языке и на иврите

Ключевые слова: азербайджанский язык, иврит, сложноподчиненное предложение, история исследования

В статье сравнивается развитие сложных предложений в азербайджанском языке и на иврите в разное время. В данной статье работы многих авторов, изучавших сложные предложения в азербайджанском языке и на иврите, систематизированы в сравнительном плане. В иврите сложное предложение образуется путем объединения значения и грамматики двух или более простых предложений. Самая большая серьезная разница между азербайджанским языком и на иврите заключается в построении сложного предложения, состоящего из двух или более ответвлений. Почти все ученые, изучавшие иврит, отмечали, что не было никаких знаков препинания и не было транслитерации слов в слова или выражения и ответвления предложений. В статье сравниваются работы авторов, изучающих азербайджанский язык и иврит, с целью выяснения таких особенностей сложных предложений.

SUMMARY

Khuraman ABBASOVA

History of Research of Subordinate and Coordinate Complex Sentences in Azerbaijani and Hebrew Languages

Keywords: The Azerbaijani language, The Hebrew language, complex sentence, subordination relationship, research history

The article compares the development of complex sentences in Azerbaijani and Hebrew at different times. In this article, the works of many authors who have studied complex sentences in Azerbaijani and Hebrew are systematized in a comparative way. In Hebrew, a complex sentence is formed by combining the meaning and grammar of two or more simple sentences. The biggest serious difference between Azerbaijani and Hebrew is in the construction of complex sentences consisting of two or more subordinate clauses. Almost all scholars who have studied the Hebrew language have noted that there was no punctuation of any kind and that there was no way of transliteration of consonants into words, expressions, or subordinate clauses. The article compares the works of authors studying Azerbaijani and Hebrew languages in order to clarify such features of complex sentences.